

Irena Bajerowa

Współczesna Mickiewiczowi norma ortograficzna

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 55/1, 157-181

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

IRENA BAJEROWA

WSPÓŁCZESNA MICKIEWICZOWI NORMA ORTOGRAFICZNA *

UWAGI WSTĘPNE O ZAKRESIE I METODZIE PRACY

1. Pojęcie normy. Normę rozumieć można dwojako: a) jako stan normalny, czyli panujący zwyczaj — tę normę będę nazywać *praktyczną* (skrót NP), b) jako wzór normatywny, czyli wzór ustalony przez pewne przepisy poprawnościowe — tę normę nazywać będę *teoretyczną* (skrót NT). Zgodność między tymi dwoma rodzajami normy wcale nie jest regułą, zwłaszcza w badanym okresie, kiedy teoretyczne wskazówki gramatyków często nie liczą się z faktycznym stanem językowym, a wydedukowane są z fałszywie ustalonych i błędnie rozumianych schematów formalnych.

Praca niniejsza dotyczy zarówno NP, jak NT.

NP ustaliłam na podstawie zbadania 17 źródeł. Oczywiście w jakimś umowny sposób trzeba przyjąć dokładnie określony stopień nasilenia, od którego pewien zwyczaj ortograficzny uznawać się będzie za NP. Przyjmuję, że normą staje się zwyczaj ortograficzny w punkcie osiągnięcia 75% wszystkich możliwych zapisów danej formy językowej. Tak np. dla form *środa*, *środkowy* itp. znalazłam łącznie 90 zapisów, z tego 77 (85%) ma postać *śr-*, zaś 14 (15%) ma postać *śrz-* czy *szz-*; a zatem *śr-* jest NP.

Jeżeli w zakresie danej formy językowej żaden zwyczaj ortograficzny nie osiąga 75% zapisów, przyjmuję, że normy brak. Niemniej pewien

* Jest to jedynie zwięzłe przedstawienie uporządkowanego i odpowiednio przełiczonego materiału ortograficznego, z którego próbuje się odczytać normy kształtujące się lub już panujące w piśmowni druków pierwszej poł. XIX wieku.

Rzecz ta pomyślana była zrazu jako pomoc w opracowaniu kanonu wydawniczo-krytycznej edycji dzieł Mickiewicza — stąd jej charakter materiałowy, użytkowy, brak uogólnień historycznojęzykowych czy interpretacji ściśle językoznawczej. Myślę jednak, że praca ta spełnić może też pewną rolę dodatkową rolę nawet naukową: stanowi przyczynek do historii polskiej ortografii, a także pokazuje szczegółowe metody, jakimi trzeba się posłużyć przy tego typu badaniach.

typ pisowni może wyraźnie przeważać, co jest zapowiedzią dalszego kształtowania się NP w danym kierunku lub też świadectwem silnego jeszcze oporu form z biegiem czasu skazanych jednak na zaginięcie. Tak np. brak NP w traktowaniu końcówki rzeczowników typu *imię*, gdzie znalazłam 12 (67%) zapisów z *-e*, a 6 (33%) zapisów z *-ę*.

W niektórych wypadkach, skutkiem zdecydowanych różnic indywidualnych między poszczególnymi źródłami, NP nie jest obliczana na podstawie ogólnej ilości zapisów, ale na podstawie ususów poszczególnych źródeł.

NT badałam w 13 pracach teoretycznych. Brałam pod uwagę przede wszystkim bezpośrednio wskazówki, nakazy, zakazy, rady, jakie wprost wypowiadają autorzy tych publikacji. Oprócz tego do NT zaliczyłam też te formy, które były użyte w paradygmatach lub zestawieniach; mogły więc stanowić dla czytelnika pewnego rodzaju wzór obowiązujący już przez samo umieszczenie w danym wykazie, jakkolwiek nie zostały wprost i bezpośrednio przez autora omówione i nakazane.

Za NT uważam ten zwyczaj ortograficzny, który jest zalecany przez wyraźną większość (ok. $\frac{2}{3}$) autorów-teoretyków.

2. Źródła¹. Badania NP przeprowadzane są w zasadzie tylko na źródłach drukowanych. Stan ortografii w ówczesnych rękopisach budzi zasadniczą wątpliwość, czy w ogóle można dla nich ustalać jakąkolwiek NP. Pomiedzy poszczególnymi bowiem rękopisami zachodzą poważne rozbieżności; oto jedne źródła właściwie nie różnią się od druków współczesnych, a inne przypominają druki... z XVII wieku. Nie dotyczy to oczywiście wszystkich cech ortograficznych, niemniej w wielu wypadkach różnice indywidualne są tak duże, że ewentualnie ustalona NP byłaby jakąś przeciętną, oddającą stan wprawdzie poprawnie wyliczony, ale czysto abstrakcyjny i fikcyjny.

Pewne uwagi na temat ortografii rękopisów mieszczą się na s. 176. Problem ortografii rękopisów mógłby być przedmiotem osobnej i o wiele bardziej skomplikowanej pracy.

Zespołem źródłowym do badania NP jest więc grupa 17 druków różnych autorów, możliwie rozmaitych pod względem treściowym (prace naukowe, religijne, gospodarcze, wojskowe, opowiadania), wydanych w różnych regionach kraju (Warszawa, Kraków, Poznań, Lwów, Wilno) i poza jego granicami (Paryż). Aby zorientować się w ewentualnych przemianach normy, ustaliłam 3 podokresy, z których dobierałam równe mniej więcej ilości źródeł: I: 1816—1820; II: 1834—1838; III: 1851—1855.

W ten sposób dążyłam do uzyskania przeglądu ortografii w ciągu całego okresu działalności Mickiewicza. Zauważone zmiany normy w czasie są odnotowane w odpowiednich miejscach pracy.

¹ Wykazy źródeł umieszczono po tekście artykułu.

Do badania NT wybrałam 13 prac z okresu 1808—1852. Najstarszym źródłem jest tu dzieło Kopczyńskiego z r. 1808, *Poprawa błędów*, które uwzględniłam z uwagi na duży autorytet Kopczyńskiego, utrzymujący się jeszcze przez wiele lat po śmierci zasłużonego gramatyka.

Grupa źródeł do NT zawiera przede wszystkim ważniejsze gramatyki pierwszej poł. w. XIX, a oprócz tego większe prace (np. artykuły) poświęcone zagadnieniom ortograficznym, wśród których szczególnie cennym zbiorem są *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej* z r. 1830, zawierające pierwsze w historii języka polskiego zespółowe ustalenie przepisów ortograficznych. Do źródeł NT zaliczam też słownik Lindego, jako tak bardzo autorytatywne źródło norm owych czasów.

3. *Opracowane zagadnienia*. Zagadnienia ortografii krzyżują się z zagadnieniami fonetycznymi, fleksyjnymi i słowotwórczymi. Widoczne to jest zwłaszcza w dawniejszych okresach historii języka polskiego, kiedy normy językowe w żadnym z 4 powyższych działów nie były jeszcze ustalone; widoczne też jest wyraźnie w pierwszej poł. w. XIX, kiedy w niejednym wypadku trudno rozstrzygnąć, czy zapisana forma jest tylko konsekwencją pewnej manieri ortograficznej, czy też oddaje wiernie pewien sposób wymawiania względnie morfologicznej interpretacji danej formy. Z tego powodu wyróżniam w pracy zagadnienia czysto ortograficzne oraz zagadnienia o charakterze mieszanym: ortograficzno-wymawianiowym i ortograficzno-fleksyjnym, w których stan ortografii, jej wahania i rozstrzygnięcia mogą być tylko odbiciem odnośnych procesów w języku mówionym. Zaznaczyć trzeba, że brak wystarczającego opracowania fonetyki współczesnej (zwłaszcza z uwzględnieniem różnic regionalnych) utrudnia przeprowadzenie wyczerpującej analizy odnośnych zagadnień ortograficznych.

I. ZAGADNIENIA ORTOGRAFICZNO-WYMAWIANIOWE

Podstawowym problemem jest tu zasięg stosowania kreski czy to nad samogłoskami, czy też nad spółgłoskami. Należy stwierdzić, że w badanym okresie druki przeciętnie są już bardzo staranne, tak że i kreską operuje się celowo i raczej bezbłędnie. Niemniej błędy się zdarzają i z tym też trzeba się liczyć; są to raczej błędne opuszczenia kreski niż złe jej postawienia; nadto spotyka się także mylenie kropki z kreską.

I-A. Kreskowanie samogłosek

1. *á*

NP i NT — brak kreski, ale wyjątkowo jeszcze można spotkać *á*.

2. *é*

Wyróżnić tu należy 3 sytuacje: a) w grupie *-ěj-*, b) w końcówce *-ém*, c) w innych pozycjach.

a) Tu NP jest *-ěj*, jeżeli jest to końcówka przym.-zaimkowa, np. *dobřej*, lub przyrostek stopnia wyższego, np. *gorzej*. W innych wypadkach natomiast normy brak, z przewagą niekreskowania, np. *tutejszy*, *wiejski*, *klej*.

NT każe kreskować każde końcowe *-ěj*, w środku wyrazu natomiast ma być *-ej-*, np. *tutejszy*, *wiejski*.

b) NP i NT jest *-ém*, jeśli jest to końcówka przym.-zaimkowa, np. narzędnik *białém*; *-em* rzeczownikowe (np. *ojcem*) tylko wyjątkowo jest kreskowane.

Ta NP słabnie w ostatnim podokresie, ale jeszcze się utrzymuje.

c) Chodzi tu o takie np. wyrazy: *pierwszy*, *cztery*, *żołnierz*, *grzech*, *bieda*, *też*, gdzie nieraz pokazywało się *é*.

NP: Pojedyncze wyrazy traktowane są rozmaicie, tak że właściwie trzeba by badać każdy wyraz osobno. W niektórych norma raczej była ustalona, jak *é* w *cztery*, natomiast *e* w *zwierzę* czy *bieda*. Ogólnie stwierdzić trzeba, że nie ma ustalonej NP, z tym że przeważa niekreskowanie. Zaznaczają się różnice regionalne: najczęściej kreskowania jest w źródłach lwowskich, gdzie nawet trzeba przyjąć kreskowanie jako NP; najmniej kreskuje się w Poznaniu, gdzie normą jest brak kreski.

NT: Wszyscy gramatycy zalecają kreskować pewne kategorie czy pojedyncze wyrazy (zob. np. dobry wykaz Dep. 547—548), przy czym już nie powtarza się maksymalnych wymagań Kopczyńskiego, który chciał kreskować *-énié* czy końcówkowe *-é*. Na charakterystyczną zgodność z NP wskazuje uwaga Dep., że „gdzie zachodzi wątpliwość [...] pisać raczej należy *e* otwarte aniżeli ściśnione”.

W miejsce *é* zdarza się wyjątkowo *i*, *y*, np. *rozumimy*, *nawidzasz*. Tylko *držymać*, *gdyrać*, *zyz* mają *y* nawet według NT.

3. *ó*

NP: Ogólnie biorąc, użycie *ó* jest takie jak dziś. Są jednak pewne wyjątki, a mianowicie:

1. *Ó* jest jeszcze nie ustalony, waha się użycie *ó* i *o*, tak że należy przyjąć brak NP. Zachodzi to zwłaszcza w następujących formach: *proba*, *pożny*, złożone z *-wrot*, np. *odwrot*; zakończenie *-oł*, np. *kościół*, *padół*; 3 os. l. poj. rodz. męsk. czasu przeszłego, np. *wiozł*, *niośł* oraz odpowiednie imiesłowu na *-łszy*, np. *podniosłszy*; dop. l. mn. *(nie)przyjacioł* i narz. l. mn. *(nie)przyjaciołmi*; dop. l. mn. *prośb*.

W niektórych z powyższych kategorii przeważa już ó (*poźny*), w innych o (*proba*, *podniosłszy*, *prośb*). Być może, w niektórych nawet NP = o, czego nie da się na pewno stwierdzić z powodu względnej rzadkości występowania danego typu w tekście.

NT odnośnie do tej grupy niestety nie jest wyraźnie precyzowana, informacje są ułamkowe i nieraz sprzeczne. Częściej mówi się o wyrazie *poźny*, którego postać z ó ma więcej zwolenników niż *pożny* (Dep. też zaleca *poźny*). Paradygmaty (*nie*)*przyjaciół* wskazują na przewagę narz. (*nie*)*przyjaciółmi*. Brodziński zaleca *proba*, ale Mroziński — *próba* itp.

2. O jest jeszcze nie ustalone, waha się użycie o i ó, zwłaszcza w następujących formach: cel. l. mn. -óm; ół w wygłosie i przed spółgłoską, np. *aniół*, *ółtarz*; -ór, -órz, np. *węgór*; przymiotniki w stopniu wyższym, np. *zdrowszy*, *młodszy*; ój przed spółgłoską, np. *wójsko*, *obójga*, *spójrzeć*, *dójsć*; ón, óń, óm, np. *brónić*, *ón*, *poziómka*; czas przeszły, np. *mógli*, *przywiódł*, *podniósł*; w wyrazach *ostróžny*, *stósowny*, *wymówny*, *doróžka* i pokrewnych.

W wymienionych wyżej kategoriach o jest NP w: cel. l. mn. -óm (ale dopiero od II podokresu, przedtem brak normy), ój, ón, ón óm, w czasie przeszłym, w *ostróžny*. W *stósowny* normy brak, przeważa o. W pozostałych wyrazach NP trudna do zbadania z uwagi na względną rzadkość występowania.

NT i tutaj niezdecydowana i słabo precyzowana, np. u Lindego I *dójsć*, II *dójsć*; I *wymówny*, *wymowność*. Co do -oł nawet Kopczyński podaje *warchoł*, *wierzchoł*, ale *aniół*, *żywiół*; Muczkowski zaleca *dzieciół*, a Dep. *dzieciół*. Trzech gramatyków radzi *węgór*, a dwóch — *węgór*. Zgodna NT jest dla końcówki cel. l. mn. -om².

W zakresie 1 i 2 zaznaczają się różnice regionalne. Wydawnictwa wileńskie odznaczają się największą ilością wahań, a ó bywa tam NP

² W związku z wynikami tych badań należy rozszerzyć listę form z ó, nie podlegających modernizacji w edycjach nowszych (zob. I. Bajerowa, *Jeszcze w sprawie modernizacji starszych form typu „osmy, teológ, woznica, śpiszek”*. „Pamiętnik Literacki”, 1959, z. 1).

A zatem ó zamiast dzisiejszego o należy zachowywać:

- a) przed m, n, Ń, r, rz, ł, j;
- b) w końcowej sylabie mian. l. poj. rzecz. rodz. męs., np. *próch*, *teológ*;
- c) w dop. l. mn. rzecz. rodz. żeń. i nij., np. *istót*, *rzemiost*;
- d) w stopniu wyższym przym., np. *zdrowszy*, *młodszy*;
- e) w formach cz. przeszłego, np. *mógli*, *podniósł*;
- f) w morfemach poprzedzających przyrostek -n-, np. *kilkokróžny*, *zdólny*, *ostróžność*;
- g) w przedrostkach dó- i pó-, np. *dójsć*, *pózwolenie*;
- h) w wyrazach *stósowny*, *doróžka* (i pochodnych);
- i) w tych wreszcie innych morfemach, które i dziś jeszcze występują w postaci z ó (choć w innych, pokrewnych formach), np. dop. l. poj. *powrótu* (dziś *powrotu*, ale mian. *powrót*).

wbrew sytuacji w języku ogólnopolskim (tak np. w wyrazie *ostróżny*). Także Poznań ma dość dużo typu 2.

O wahaniach typu *tłomaczyć//tłómaczyć//tłumaczyć* zob. s. 166—167.

I-B. Kreskowanie spółgłosek

1. *p' b' w' m' f'*

NP — niekreskowanie. Litery kreskowane spotyka się nadzwyczaj wyjątkowo.

NT — Prawie wszyscy zalecają kreskowanie (którego też Linde używa), z tym że Dep. (552) nie godzi się, by kreskować *f'*, gdyż w ogóle bardzo rzadko zachodzi potrzeba użycia tej litery.

A więc — ciekawy i charakterystyczny przykład jaskrawej niezgodności NP z NT.

2. *ś ź ć ń*

a. *s z c // ś ź ć* przed wargową (np. *spi//śpi*)

Wahania zachodzą w różnych wyrazach, np. *spieszyć//śpieszyć*, *spi//śpi*, *zwierzę//źwierzę*, *pismie//piśmie*. Stan NP jest różny, zależnie od wyrazu. Twarda spółgłoska jest normą w *bezpieczny* (archaiczną formą jest *beśpieczny*), *wspierać*, *zwierciadło*, *niezmiernie*, miękka zaś w *spiewać*, *świeży*. Brak NP w *śpieszyć*, *śpi*, *źwierzę*, *piśmie*. Z powodu rzadkiego ukazywania się trudno coś pewnego orzec o wyrazach *wyśpiarz*, *dźwięk*, *dźwigać*, *śpichlerz*, *śpiczasty*; w dwu ostatnich wydaje się, że przeważa *s*.

NT: Wskazówki są nadzwyczaj skąpe i sprzeczne. Dep. (553) zaleca *spi*, paradygmaty czasownika *spać* w różnych gramatykach przeważnie zawierają formę 3 os. *spi*, wydaje się więc, że NT formuje się tu w kierunku twardości (choć Linde I i II ma hasło *śpiący*). Dep. zaleca *spieszny*, ale Linde I i II ma *śpieszyć*. Dep. zaleca *śpiew*, ale Linde się waha: I — *śpiewać*, II — *spiewać*, a Suhecki (V) występuje przeciw *śpiewać*. Dep. i Linde zgadzają się co do postaci *zwierzę*, nadto Dep. jeszcze radzi *pismie*, *pasmie*. W wielu wypadkach stan u Lindego zupełnie pokrywa się z dzisiejszym: *świeży*, *bezpieczny*, *wyspiarz*, *wspierać*, *zwierciadło*, *niezmierny*; też *śpichlerz* Linde I i *spichlerz* Linde II waha się podobnie jak dziś.

W NP zaznacza się zróżnicowanie regionalne, polegające na tym, że w wydawnictwach wileńskich normę stanowi spółgłoska miękka, a w poznańskich twarda. Pewne wyrazy są jednak i tam ustalone wbrew normie regionalnej, zgodnie z normą ogólnopolską: oto *bezpieczny* jednak i w Wilnie ma NP *z(s)*, a *śpiewać* także w Poznaniu ma *ś*.

- b. *z//ż* przed *ń* (np. *ojczyźnie//ojczyźnie*),
n//ń przed *ń* (np. *czynnie//czyńnie*)

z//ż przed *ń*. Wahania zachodzą w takich np. formach: *w Dreźnie*, *mężczyźni*, *użyźnić*, *pańszczyźniany*, *ojczyźnie*.

NP brak, przeważa *źń*.

NT: Informacje skąpe; zwraca uwagę przepis Dep. (553), nakazujący *-yznie*, *-iznie*. Widać więc, że ogólna tendencja wspiera raczej odmiankę twardą.

n//ń przed *ń*. NP *-nń*, zupełnie wyjątkowo spotyka się *ńń*, np. *zmieńńice*.

- c. *s z c // ś ź ć* przed *ć* *dź ś l* (np. *ściek//ściek*)

NP jest podobna jak dziś, tzn. w ortografii zaznacza się upodobnienie pod względem miękkości w tych samych co dziś grupach *-ście*, *-ździe*, *-śle*, *-źle* i w przedrostku *z-* przed *ć*, np. *ścisnąć*, *ściągnąć*. W innych grupach zmiękczenia się nie zaznacza, np. *rozdzielić*, *occiarnia*, *rozlać*, a nie *roździelić*, *oćciarnia*, *roźlać*.

Wyjątkowo spotkać można:

a) niewuodocznienie zmiękczenia, np. *ściek*, *scisnąć*, *jezdziec* (szczególnie często w Wilnie);

b) uwidocznienie zmiękczenia wbrew NP, np. *odpowiedźcie*, *rościągęły* (tu też można zaliczyć *wreście*, *nareście* ≤ *wreszcie*, *nareszcie*, gdyż są to przykłady zmiękczenia skutkiem sąsiedztwa, identyczne np. z *rościągęły*).

NT: Uwagi bardzo skąpe. Dep. zaleca już w duchu dzisiejszym: *ściec*, *ściek*, *ściągnąć*, *ścisnąć* (553).

I-C. Inne zagadnienia ortograficzno-wymawianiowe

1. Wyrazy z nagłosowym *śrz-* *źrz-*//*śr-* *źr-* oraz *-jrzeć* (np. *śrzoda*//*środa*, *ujrzeć*)

Typ *środa* (*środek*, *pośredni* itp.). NP — *środa*; z rzadka spotyka się jeszcze archaiczne postaci *śrzoda* lub *szroda*.

Typ *źrebię* (*źródło*, *żrenica* itp.). NP: Jeszcze nie ustalona, wahania *źrebię*//*źrzebię*, *źródło*//*źrzódło*, *żrenica*//*źrzenica*.

Typ *ujrzeć* (*dojrzeć*, *wyjrzeć* itp.). NP *-jrzeć*, wyjątkowo trafi się *-jźrzeć*.

NT we wszystkich wyżej wymienionych typach jest już taka jak dziś, tzn. na ogół zaleca się postaci *środa*, *źrebię*, *ujrzeć*.

2. *ś//sz, ź//ż* (np. *ślad//szlad*)

NP jest różna, zależnie od wyrazu, a więc: *ślad, ślub; szlachetny, Szląsk; chyba drażnić*. Z powodu rzadkiego występowania w tekstach trudno stwierdzić NP w innych wyrazach, jak *śpieg//szpieg, śpilka//szpilka, śruba//szruba, śrut//szrut, wiśnia//wisznia* itp.

NT: Z dość luźnych i skąpych uwag na ten temat można wywnioskować, że za NT uważano postaci *ślaz, ślub, Szląsk, szpinak, szpital*, rozbieżności natomiast (a więc brak NT) są w wyrazach: *škło//szkło, ślad//szlad, ślak//szlak, ślę//szlę, śpieg//szpieg, śpik//szpik, śpilka//szpilka, śruba//szruba, śrut//szrut, źmija//żmija*. Wymowny jest stan w Lindem I i II, gdzie wiele wyrazów zaczynających się na *szl-* ma podwójne hasła, np. *szloch, śloch*. O kierunku rozwojowym może świadczyć drobny szczegół: w Lindem I mamy równorzędne hasła *szlad, ślad*, w Lindem II natomiast *szlad* jest już opatrzony kwalifikatorem rzadkiego użycia.

II. ZAGADNIENIA ORTOGRAFICZNO-FLEKSYJNE

1. *-ém//ym, -im* w dekl. przym.-zaimkowej

NP: W narz. i miejsc. l. poj. przym. i zaimków rodz. nijakiego ustalone jest *-ém* (wyjątkowo *-em*), np. *dobrém dziecięciem*. Rzadko spotyka się *-ym, -im*.

(Końcówkę *-ém* stosuje się czasami też dla przym. i zaimków rodz. męskiego oraz w cel. l. mn. wszystkich rodzajów, np. *dobrém ludziom*.)

NT jest zgodna z NP, tzn. *-ém*.

2. *-emi//ymi, -imi* w dekl. przym.-zaimkowej

Rodzaj *żeńsko-rzeczowy*. NP i NT: *-emi* (rzadziej *-émi*). Wyjątkowo spotyka się *-ymi, -imi*.

Rodzaj *męskoosobowy*. NP brak, duże wahania w użyciu *-emi* i *-ymi*, nawet u tego samego autora.

NT: Mniej więcej połowa gramatyków jest za rozróżnianiem rodzajów (tzn. za stosowaniem *-emi* tylko dla żeńsko-rzecz., *-ymi* tylko dla męskoos.), reszta nie ma zdecydowanie sprecyzowanego zdania (np. Dep. 551) lub jest za upowszechnieniem *-emi*. A więc w tym zakresie NT brak.

3. *-ij, -yj//ej* w trybie rozkazującym (np. *padnij//padniej*)

NP jest *-ij*, np. *padnij, weźmij, wspomnij*. Rzadsze *-ej(éj)*, np. *weźmiejmy, zapomnijcież*.

NT: W czasownikach koniugacji *-ę, -esz* ogólnie zalecane jest *-ej*, np. *padniej, weźmiej*. W koniugacji *-ę, -isz* ma być *-ij*, a więc np. *za-*

pomnijcie. Gramatycy idą tu w ślad za koncepcją Kopczyńskiego, który chciał tryb rozkazujący upodobnić do formy czasu teraźniejszego: *pad-niej* — *padnie*, *zapomnij* — *zapomni*.

4. *-imy, -ymy* // *-emy* (np. *robimy* // *robiemy*)

NP: Jest nią *-imy, -ymy*, ale powszechne staje się dopiero w III podokresie. Przedtem zaznaczają się dość wyraźne różnice regionalne: *robimy* jest normą w Krakowie, Lwowie, raczej też w Wilnie, w Poznaniu natomiast i w Warszawie wahania między *robimy* i *robiemy* są tak poważne, że trzeba przyjąć jeszcze brak normy.

NT: *-imy, -ymy* (czego wyraźnie już Kopczyński się domagał).

5. *-łszy, -wszy* w imiesłowach

NP i NT: Bezwyjątkowo panuje *-łszy* w pozycji po spółgłosce i *-wszy* w pozycji po samogłosce, np. *doszedłszy, zabrawszy*. Stan więc dzisiejszy.

6. *imie* // *imię* itp.

NP: W różnych rzeczownikach typu *imie, dziecię* spotykamy w mian.-bierniku formy z końcówką *-e*, np. *imie, ramie, książę, ciele*. Normy brak, przeważają postaci z *-e*.

NT: Raczej *-ę*, gdyż większość gramatyków (6) zaleca tę końcówkę, mniejszość (3) uważa, że *-ę* winny mieć tylko żywotne, a nieżywotne *-e*. Należy zaznaczyć, że w praktycznym stosowaniu dobór *-e* i *-ę* zupełnie nie jest uzależniany od żywotności czy nieżywotności wyrazu.

III. ZAGADNIENIA CZYSTO ORTOGRAFICZNE

1. Kropka nad *ż*

NP w *ż, dż* już tak jak dziś; rzadko spotykamy opuszczenia kropki, np. *różny, wyjeżdżałem*. Natomiast jeszcze nie całkiem jest ustalona NP w *rż* (np. *skarżyć*), choć pisownia *rż* już przeważa. A więc *drzeć, skarżyć*, ale jeszcze często *drzało, skarż* 'skarż'. Też wyjątkowo trafi się *burżliwy, ujarżmić* (głównie z Wilna).

NT: Spotykamy ostrzeżenia, by *rż* stosować tylko dla kombinacji głosek *r + ż*.

2. *szcz*

NP: Pisownia *szcz* zamiast *szcz* już w I podokresie jest wyjątkiem, normą jest *szcz*. Staropolski zwyczaj skracania *szcz* w *szcz* zdarza się jeszcze i później, do końca badanego okresu, ale bardzo rzadko.

NT: Już tylko Kopczyński zaleca skrót *szcz*, wszystkie późniejsze gramatyki nakazują *szcz*.

3. *j*

NP: W I podokresie panuje jeszcze system staropolski, tzn. litery *j* w zasadzie się nie używa, przed samogłoską występuje *i*, przed spółgłoską *i* na końcu wyrazu *y*, np. *iaie*, *iaiy*, *oyciec*, *móy*. Z rzadka spotkać można *j* na początku wyrazu, np. *jnnny*, *jłóść* oraz po przedrostku *z-*, np. *zjstoczony*. Zdarzają się już też źródła w pełni stosujące *j*.

Począwszy od II podokresu normą jest już używanie *j*, choć zdarzy się czasem pojedynczy wyraz zapisany starym systemem.

NT: Starsi gramatycy (Kopczyński 257, Śniadecki 69n, Jakubowicz 141—149) występują przeciw literze *j*, odradzając wprowadzania jej do alfabetu polskiego lub ograniczając do niewielu wypadków. Wszyscy jednak inni zalecają upowszechnienie tej litery.

W traktowaniu grupy *-ji-* norma jeszcze nie jest ustalona i waha się *moim//mojim* itp.

O wyrazach zapożyczonych typu *racja*, *diabeł* itp. zob. s. 170—171.

4. *x*

NP: Jeszcze w I podokresie *x* jest normą nawet w wyrazach rodzimych, jak *ksiądz*, *książę*, *księga* itp., które pisze się *xiądz*, *xiąże*, *xięga*. Ale począwszy od II podokresu normą staje się już *ks*, choć *x* jeszcze się zdarza. W zapożyczonych cały czas chyba *x* jest NP, np. *axamit*, *pretext*.

NT: Prawie wszyscy gramatycy zachęcają do wprowadzania rodzimej pisowni *ks*, ograniczając używanie *x* tylko do wyrazów zapożyczonych. Suchecki (XVIII) chce usunąć *x* nawet z zapożyczonych.

5. *rz—ż*, *ch—h*, *ó(o)—u*

W zakresie stosowania *rz* i *ż*, *ch* i *h* błędy są raczej wyjątkowe, NP i NT ustalona już taka jak dziś.

Częściowo inaczej natomiast przedstawia się zakres użycia *ó* i *u*.

NP: Inne zastosowanie *ó—u* niż dziś spotykamy w następujących wyrazach: *szczegulny*, *ogulny* (gdzie normą wprawdzie jest *ó*, ale nierzadko jeszcze wystąpi *u*, zwłaszcza w *szczegulny*); *tlómaczyć*, gdzie brak NP, przy przewadze form z *u*; *bót*, *dłóto*, *drót*, *kłóc*, *lóżny*, *nócić*, *ptókać*, *półk*, *próc*, *stróna*, *śróba*, *śrót*, *tlóc*, *tlómok*; z powodu rzadkiego występowania tych wyrazów w tekstach trudno ustalić ich NP.

NT: Gramatyki zalecają *szczególny*, *ogół*, *bót*, *drót*, *kłóc*, *próc*, *śrót*. Nie ma ustalonej NT w *dłuto//dłóto*, *luźny//lóżny*, *nucić//nócić*, *plukać*

//*plókać*, *pułk*//*półk*, *śruba*//*śróba*, *tlumok*//*tlóмок*. Charakterystyczne dla stanu braku NT jest traktowanie pewnych form w Lindem i w przepisach Dep. Oto Linde I zamieszcza równorzędne hasła *plókać*, *plukać*, Linde II opatruje przy tym *plukać* kwalifikatorem rzadkiego użycia — wydawałoby się więc, że norma się ustala w kierunku zwyczajania ó, tymczasem Dep. (548) nakazuje właśnie *plukać* (w ogóle proponując *u* we wszystkich takich wyrazach, które nie mają oboczności z *o*).

W wyrazach *tlumaczyć*, *struna*, *nuta* możliwe są jeszcze postaci z *o*: *tlomaczyć*, *stronu*, *nota*. Norma jeszcze nie jest ustalona w zakresie *tlumaczyć* i *nuta*, natomiast materiał w Lindem może przemawiać za stopniowym ustalaniem się postaci *struna*.

6. Pisownia bezokoliczników typu *być*, *kłaść*, *móc*

a. *być*, *kłaść*. Bezokoliczniki tej grupy bywają też zapisywane przez -*dź*, np. *bydź*, *dadź*, *kłaśdź*, *jeśdź*, *pójśdź*, *siąśdź*. Są to czasowniki, których forma czasu teraźniejszego zawiera w zakończeniu spółgłoskę *d*, dz: *będę*, *dadzę*, *kładę*, *jedzę*, *pójdę*, *siądę*.

NP: W I podokresie normą jest -*dź*, w II normy brak, ale już przeważa -*ć*, w III już normą jest -*ć*, a więc panuje dzisiejszy sposób pisania tych form.

NT: Tylko najstarsi gramatycy (Kopczyński 86, 100—101, Sniadeczek 17) zalecają *bydź* i *kłaśdź* (Muczkowski 154 proponuje też *kłaśdź*, ale *być*), wszyscy ich następcy są za -*ć*.

Uwaga: skutkiem przemiany pisowni *bydź* na *być* zdarzają się błędy *bąć* zamiast *bądz*, co teoretycy wytykają i potępiają.

b. *móc*. Bezokoliczniki tej grupy są zapisywane przez -*dz*, a więc *módz*, *biedz*, *ledz*, *strzedz* itp. Są to czasowniki, których forma czasu teraźniejszego ma w zakończeniu spółgłoskę *g*: *mogę*, *biegnę*, *strzegę*, *legnę* itp.

NP: Prawie bezwyjątkowo -*dz*.

NT: Prawie wszyscy zalecają -*dz*.

7. Pisownia przedrostków *bez-*, *roz-*

NP: *bez-*, *roz-*; ale zdarza się też pisownia *bes-*, *ros-*. Stosunkowo najczęściej spotyka się *ros-* przed *p* i *k*, np. *roskosz*, *rospocząć*, *rospusta*, ale i tu normą jednak jest *roz-*. Wyraz *rozstrzygnąć* zwykle pisze się *roztrzygnąć*.

NT: Większość gramatyków jest za użyciem wyłącznie *bez-*, *roz-*. Linde też nie wprowadza żadnych haseł z *bes-*, *ros-*. Można więc przyjąć, że taka jest NT, choć niektórzy gramatycy godzą się na *bes-* i *ros-*.

8. Pisownia przedrostka *z-*

NP: Użycie takie jak dziś, tzn. *z-* przed dźwięczną, *s-* przed bezdźwięczną (z wyj. *s, ś, sz*), *ś-* przede wszystkim przed *ć*, np. *ściągnąć, ściekać, ścieśnić*. Wyjątkowo spotyka się *z-* też przed bezdźwięczną, np. *zchodzić, zprzysięgać*. O braku miękkości przed *ć* zob. s. 163.

Wyróżniają się wyrazy *ztd* i *zkąd*, gdzie normą jest *z-*.

NT: W zupełności zgodna z NP.

9. *-sca, -ski, -stwo*//*-zca, -zki, -stwo*

a. *-sca*//*-zca*, np. *wynalasca*//*wynalazca, zwycięsca*//*zwycięzca*. NP i NT *-zca*.

b. *-ski*//*-zki*, np. *francuski*//*francuzki, niski*//*nizki, boski*//*bozki*.

NP: Nie ustalona, duże wahania występują nieraz w tym samym źródle. Na ogół przeważa *-zki*.

NT: W wyrazach mających pokrewne formy z *g* normą jest *s*, np. *boski*, w pozostałych *z*, a więc np. *francuzki*.

Uwaga: W grupie *-zk-* w rzeczownikach normą jest *zk*, np. *wynalazki, związki, ogryzki*; rzadkie błędy w rodzaju *związku*.

c. *-stwo*//*-stwo*, np. *ubóstwo, zwycięstwo*//*ubóztwo, zwycięztwo*.

NP: W zakresie rzeczowników typu *ubóstwo*, gdzie oboczne formy posiadają *g* (*ubogi*) normą jest *-stwo*, a pisownia *-stwo* jest rzadsza. W pozostałych natomiast rzeczownikach, np. w *zwycięstwo* NP brak. Wahania są bardzo duże, nieraz w tym samym źródle na tej samej stronie jest *zwycięstwo* i *zwycięztwo*. Ogólnie lekko przeważają formy na *-stwo*.

NT: *-stwo*.

10. *-cki*//*-dzki* itp.

NP i NT *-dzki*, np. *ludzki*; bardzo rzadkie wyjątki miewają *c*, np. *świętokracki*.

Innym zagadnieniem jest pisownia przymiotników pochodzących od geograficznych nazw własnych obcych, gdzie spółgłoska końcowa wyrazu podstawowego nieraz przed przyrostkiem *-ski* utrzymuje się nie zmieniona, np. *egipski, niderlandski, pragski, strasburgski*, a nawet w rodzimym *nieświeżski*.

NP: Utrzymanie spółgłoski wyrazu podstawowego, np. *egipski*.

NT: Niewielu gramatyków tu się wypowiada; raczej są oni przeciw utrzymywaniu spółgłoski wyrazu podstawowego, tzn. zalecają *egipski*, nie *egipski*.

11. *-ctwo*//*-dztwo*

NP i NT: *-dztwo*, np. *dowództwo, sąsiedztwo, władztwo*.

12. *-dca// -dzca*

NP: Nie ustalona, przeważa *-dzca*, np. *dowódzca*, *władzca*.

NT: Tylko w 1 źródle poruszona ta kwestia — Mroziński (235) zaleca *-dca*, np. *rządca*, *władca*.

13. *ś//ż* w wyrazach *jeśli, leżeć* itp., *prośba*

a. *jeśli//jeźli*. NP brak, przewaga *jeśli*. NT — brak wypowiedzi.

b. *leść, gryść//leżć, gryżć* itp., gdzie w zakończeniu formy czasu ter. występuje spółgłoska *z*: *lezę, gryzę*. NP: *leść, gryść*. Nawet zdarzyło się *wieść* od *wiozę*.

NT: *leżć, gryżć*.

c. *prośba//proźba*. Brak ustalenia i NP (ale przeważa *prośba*), i NT (jedni gramatycy zalecają *prośba*, inni — *proźba*).

14. Pisownia grup *ws, wz, wś*

Najpoważniejsze wahania występują w morfemie *współ-*, *wspól-//spół-*, *spół-*. W tym morfemie brak NP (z przewagą *ws-*) i NT. Charakterystyczny jest stan w słowniku Lindego (I, II), gdzie mamy osobne hasło *spólny*, a osobne — *wspólny*, część wyrazów złożonych z *współ-* jest pod *współ-*, a część pod *spół-*; nie widać przewagi któregoś typu ortografii.

W innych wyrazach brak *w-* zachodzi (oprócz dawniej już ustalonych, jak np. *schody*) najczęściej w *skazówka* (taka NP, chociaż oczywiście *wskazać*, a nawet bywa *wskazany* 'skazany'), *zbogacić* (Linde usiłuje rozróżnić *zbogacić* i *wzbogacić*), *zejść* 'wyrosnąć w górę, wzejść'. Normą jest zachowanie *w-* w innych wypadkach, np. *wzrosnąć, wzmocnić, wśród*, choć spotka się też rzadkie zapisy bez *w-*.

W zakończeniach *-(w)stwo*, *-(w)ski* NP jest taka jak dziś, tzn. *królestwo, lenistwo*, ale *prawodawstwo, myśliwski*.

NT: Informacje tak skąpe, że nie można normy określić.

15. Inne uwagi

W punktach 7—11, 13 omówiłam najbardziej typowe grupy złożone ze spółgłosek niejednakowych — dźwięcznej i bezdźwięcznej lub odwrotnie. Widzimy, że przeważającą tendencją jest *nieujawnianie* w ortografii *u podobień* dźwięcznościowych zachodzących w tych grupach, wypowiadanych w mowie żywej. Stwierdzenie to trzeba uogólnić, rozciągając na wszystkie tego rodzaju grupy spółgłoskowe.

Pisze się więc np. *słodszy, nóżka*, a nie *ślotszy, nószka*. Zdarzają się błędy w rodzaju *męszczyzna* lub hiperpoprawne *łańcużki, zyzkać*.

W ortografii nosówek zauważamy pewne nieliczne różnice w porównaniu ze stanem dzisiejszym: *tentent, stępel* — chyba raczej mają taką pisownię, a nadto zdarzy się *ocębrować, wycięczyć, rądel* czy nawet *ziembi, wniebowzięcie, somsiad* (bardzo rzadko).

IV. PISOWNIA WYRAZÓW ZAPOŻYCZONYCH

O literze *x* w wyrazach zapożyczonych zob. s. 166.

1. Podwojone spółgłoski (np. *klassa*)

NP: Ogólnie biorąc, cały czas nie jest jeszcze ustalona. Widać jednak postępujące zanikanie zwyczaju podwajania spółgłosek (np. *flotta, kollator, mappa, officer, szabbat, tyrann*), gdyż w I podokresie podwajanie prawie że osiąga poziom normy (w niektórych wyrazach nawet jest NP, zwłaszcza w *grammatyka, klassa, massa, kommunia, komunikacja, summa*), a później coraz bardziej się od niego oddala.

NT: Też nie ustalona; jedni gramatycy radzą stosować spółgłoski pojedyncze, inni — podwójne, a to „dla utrzymania źródłosłowu” (Żochowski 183), tzn. związku z obcymi wzorami.

2. Pisownia rzeczowników zapożyczonych typu *racja, armia, diabeł, Egipcjanin*

a. Zakończenie rzeczowników typu *racja, armia* w mian. l. poj.

NP: W zasadzie możliwych jest 5 zakończeń: *-yja, -ya, -ja, -ia, -ija*. Inaczej norma się kształtuje w typie *racja*, a inaczej w *armia*.

Do grupy *racja* należą rzeczowniki zakończone na *-cja, -sja, -zja, -ria*. Pisownia *-ia, -ija* jest tu wyjątkowa, np. *rewolucja*, natomiast mniej więcej takie samo nasilenie jest w stosowaniu *-ya* i *-yja*; *-ja* rzadziej od nich się pokazuje. W II podokresie w związku z szerzeniem się litery *j* zauważamy też rozszerzanie się pisowni *-yja*, lekki spadek *-ya*. Jednakowoż żadna z pisowni nie uzyskuje powszechnego wzięcia, czyli NP brak.

Do grupy *armia* należą zakończone na *-mia, -bia, -pia, -wia, -fia, -lia, -nia, -gia, -kia*. Pisowni typu *-ya* tu nie spotkałam. Najczęściej waha się *-ija* i *-ia*, rzadszym jest *-ja*. A więc też NP brak.

NT: Większość gramatyków opowiada się za pisownią typu *racya* (6 źródeł), *armia* (7 źródeł). Można więc przyjąć taką postać NT, jakkolwiek są i zwolennicy *racyja* (3) oraz *armija* (4).

- b. Zakończenie rzeczowników typu *racja*, *armia* w innych przypadkach (dop. l. mn. oraz dop., cel., miejsc. l. poj.).

Dop. l. mn. NP: Mamy przeróżne zakończenia: *-yy*, *-iy*, *-yj*, *-ij*, *-yi*, *-ii*, *-ji*. Normy brak, przeważa zapisywanie *-yy*, *-iy* względnie *-yj*, *-ij* (co zależy od rozpowszechniania się litery *j*), np. *wibracyy*, *substancyj*, *poezyj*, *linij*.

NT: Też nie ustalona, propozycji mało i rozbieżne: *-ii*, *-yy*, *-ij*.

Dop., cel., miejsc. l. poj. NP: W grupie *racja* normą jest *-yi*, np. *racyi*. Oprócz tego spotyka się zakończenia *-ji*, *-ii*, ale dużo rzadziej. W grupie *armia* normy brak — przeważa pisownia *armii*, rzadsze *armji* oraz *armij* (sic!).

NT: Na ogół doradza się *-yi* względnie *-ii*.

Uwagi: Nie udało mi się zebrać wystarczającej ilości rzeczowników zakończonych na *-dia*, *-tia*, *-chia*, stąd nie umieściłam ich w podanych wyżej zestawieniach.

Taki sam stan rzeczy, jak w mian. l. poj., jest przed końcówkami *-q*, *-e*, *-om*, *-ami*, *-ach*.

- c. Wyrazy pochodzące od wyżej omówionych (np. *racjonalny*)

NP: W pozycji przed samogłoską znalazłam tylko materiał składający się z pochodzących od rzeczowników grupy *racja*. Zasady pisowni są podobne jak w wyrazach podstawowych, tzn. przeważa *y* + samogłoska, np. *racjonalny*, *Azyata*, rzadsze *j*, np. *materjał*.

W pozycji przed spółgłoską NP jest taka jak dziś, tzn. *-ij-*, *-yj-* (w I podokresie zapisywane *-iy-*, *-yy-*), np. *Lidyjczyk*, *religijny*, *abstrakcyjny*.

NT: Prawie nie ma informacji na ten temat.

- d. Wyrazy z grupą *j* + samogłoska nie na końcu wyrazu (np. *diabeł*, *Egipcjanin*).

NP: Po *c* ^ś z *r* normą jest zapis: *y* + samogłoska, np. *Egipcjanin*, *fizjologiczny*, *ministerjum*, *patrycyusz*, *patryarcha*, *specjał*, *tryumf*. Wyjątkowo spotkamy inną ortografię, np. *tryjumf*, *Sion*.

Po innych spółgłoskach NP nie ustalona, ogólnie przeważa *i* + samogłoska, np. *milion*, *Beniamin*, *biotyka*, *Serwiusz*; oprócz tego spotyka się *y* (np. *dyament*), *j* (np. *mezaljans*), *ij* (np. *fijałkowy*), *yj* (np. *ingredyencyje*). Przykładem wahania się ortografii w tym zakresie jest wyraz *diabeł*, dla którego znalazłam 6 następujących zapisów: 2 *dyabeł*, 2 *diabeł*, 2 *djabeł*.

Wyraz *chrześcijanin* też nie ma ustalonej NP; trwa wahanie między *chrześcianin* a *chrześcijanin*; wyjątkowo zdarzy się też *chrześcianin*.

NT: Informacje skąpe.

3. Pisownia obcego *ge, gi* (np. *generał//jenerał*)

Możliwe są 4 sposoby zapisania obcego *ge*: *ge, ie, je, gie*.

NP: Ogólnej normy brak, z tym że współzawodniczą właściwie tylko *ge* i *je*, gdyż *ie* jest wyjątkowe, a *gie* (np. *giest, gieografia*) pojawia się dopiero w III podokresie, i to skąpo. Przykłady wahań: *ewangelia//ewanielia, geometria//jeometria, generał//jenerał*. Kształtowanie się normy przebiega różnie w różnych wyrazach i morfemach, bo np. w *ewangelia* przeważa *ge*, a w częstce *geo-* przeważa *je*. W obcych nazwach własnych przeważa zdecydowanie *ge* (chyba NP), np. *Germani, Gepidowie, Wogezy*.

NT: Też nie jest ustalona, bo postuluje się zgodność pisowni z wymową, a ta widocznie była chwiejna. Tak np. 4 gramatyków zaleca *jenerał*, a 3 — *generał*. Że kształtowanie się normy jednak idzie raczej w kierunku *ge*, świadczą przepisy Dep. (554), wszędzie nakazujące *ge: generał, registr, geo-, ewangelia* itp.

W wyrazie *logika* wyraźna większość (wraz z Dep.) opowiada się za pisownią *gi*, mniejszość broni *lojika* względnie *loika*.

V. WIELKIE LITERY

Wielkich liter używa się o wiele częściej niż dziś; dotyczy to zwłaszcza następujących grup znaczeniowych:

a) nazwy z zakresu życia religijnego, np. *Niebo, Chrześcijanin, Biblia, Boży*;

b) nazwy władz państwowo-społecznych i odpowiednie tytuły, np. *Rząd, Zwierzchność, Policja, Konstytucja, Dyktator, Konsul, Pan, Nauczyciel, Asesor, Pan ojciec*;

c) przymiotniki pochodzące od nazw miejscowych, np. *Krakowski, Rzymski, Włoski, po Turecku*;

d) nazwy miesięcy, np. *Czerwiec*;

e) terminy naukowe, np. *Dietetyka, Polityka, Rozciągłość, Mianownik*;

f) nazwy części i miar, np. *Druga Część* (dzieła), *Nr^o, Rozdział, 40 Złotych*;

g) nazwy różnych grup społecznych, np. *Klienci* (w starożytności), *Faryzeusze, Terminologowie*.

NP: Trudno jest ściśle ją ustalić, gdyż granice odnośnych zakresów znaczeniowych są niewyraźne. Dokładniej przebadalam grupy c oraz d; wyniki być może dałoby się uogólnić na pozostałą partię materiału.

W grupie c w I i II podokresie jeszcze NP brak, a przeważa duża litera, np. *Perski, Podolski, Polski, Rzymski, Szwedzki*. W III podokresie raptowna zmiana, normą staje się mała litera.

Podobny kierunek rozwoju widać w grupie d, w której zrazu (I podokres) spotykamy wyłącznie wielkie litery, poczynszy zaś od II pod-

okresu coraz częściej pokazują się małe litery; ale jeszcze nie dochodzi do ustalenia nowej normy.

NT: Na temat grup a, f, g nie znalazłam wypowiedzi. Co do grup b, c, d można zauważyć, że starsi gramatycy nie wypowiadają się lub zalecają dużą literę, młodszy zaś radzą małą. W grupie e Dep. (562) już kasuje wielką literę, ale przecie późniejsi — Suchecki (XVI) i Żochowski (188) — znowu doradzają dużą dla niektórych z tej kategorii, a zatem NT jeszcze nie jest ustalona.

Ogólnie można powiedzieć, że NT jest w trakcie ustalania się.

Uwaga: Spotykamy też wyjątkowe użycie małej litery w wyrazach, gdzie jeszcze i dzisiejszy zwyczaj domaga się dużej. A więc bywają może umyślnie spejoryzowane tym sposobem: *moskał, rosjanin*, ale zdarzy się *pan Bóg, Maria panna, kościół* 'instytucja' — bardzo rzadkie!

VI. PISOWNIA ŁĄCZNA I ROZDZIELNA

1. *bym, byś* itp.

NP: Jest nią łączne pisanie z poprzedzającym czasownikiem, spójnikiem, zaimkiem, przysłówkiem, np. *byłaby, miałby, możnaby, anibyśmy, chociażby, jeśli by, cóżby, jakaby, jakiegoby, kiedyby, którzyby, nicby, bardzoby, jużby, więcejby*. Niestety nie udało mi się ustalić NP w połączeniu *bym* itp. z poprzedzającym rzeczownikiem lub przymiotnikiem (np. *Ojca bym poprosił*), gdyż tego rodzaju kombinacje bardzo rzadko w tekście się przytrafiają.

NT: Zalecenia łącznej pisowni, zgodnie z NP.

2. *nie*

NP: W połączeniu z czasownikiem normy brak, waha się pisownia rozdzielna i łączna (np. *nieprzychodzą, nieokaże, nieznalazłszy*). W III podokresie zaczyna przeważać pisownia rozdzielna, ale jeszcze nie osiąga poziomu normy.

Często występuje łączna pisownia także przed wyrazami o znaczeniu czasownikowym, jak *niemożna, niepodobna, niewiadomo*.

W połączeniach z rzeczownikami, przymiotnikami, przysłówkami, imiesłowami przymiotnikowymi i zaimkami przymiotnymi normą jest pisownia łączna, np. *niedozorowanie, niespokojny, nielitościwie, niezasiłany, niektórzy*. Wyjątkowo rozdzielnie, np. *nie przykryte, nie podległość, nie wielki*.

Połączenia z innymi częściami mowy zbyt rzadko się trafiają, by z całą pewnością ustalić NP. Zdaje się, że z liczebnikami przeważa pisownia rozdzielna, np. *nie raz, nie wiele*. Wyrażenie *nie tylko* nie ma ustalonej normy.

NT: Wszyscy gramatycy nakazują rozdzielną pisownię w połączeniach *nie* + *czasownik*, łączną — w pozostałych sytuacjach, wyjąwszy wyraźne przeciwstawienia.

3. Częstki *-kolwiek*, *-też*, *-to*, *-że*

NP: W zakresie *-kolwiek*, *-że* normą jest pisownia łączna. W *-to* brak normy, przeważa łączność: *jestto*, *takito*, *jakto*, a nawet *przeztto*. Częstkę *-też* pisze się czasem łącznie z poprzedzającymi spójnikami, np. *jakoteż*, *alboteż*.

NT: Ogólnie zaleca się pisać łącznie *-li*, *-kolwiek*, *-że* i partykułowe *-to*. O *-też* brak wzmianek.

4. Przyimki złożone

NP: Nie ustalona, przeważa pisownia rozdzielna, np. *po nad*, *w obec*, *z pomiędzy*, *na około*. W *po nad* i *po za* chyba nawet rozdzielność dochodzi do poziomu normy.

NT: Wskazówek brak.

5. Wyrażenia przyimkowe i zaimkowe

a. złożone z przyimka i rzeczownika samodzielnego

NP: Podobnie jak dziś, nie ma ogólnej ustalonej normy. Pisownia rozdzielna przeważa w określeniach miejscowych, jak *na dół*, *na górę*, *na krok*, *w głębi*, *w górę*, *w tyle*, *z góry*, *z dołu*, *z tyłu*, *z wierzchu*. Rozdzielna NP jest również w wyrażeniu *w końcu*. Łącznie natomiast pisze się zazwyczaj *nakoniec*, *naostatek*, *naprzód*, *wprawdzie*. Duże wahania obserwujemy w określeniach czasowych, np. *w ówczas*//*wówczas*, *w tenczas*//*wtenczas* (ale raczej *natenczas*).

NT: zob. uwagi po punkcie c.

b. złożone z przyimka i rzeczownika nie występującego samodzielnie lub z przyimka i części przymiotnikowej, zaimkowej, liczebnikowej itp.

NP: Duże wahania, a trudno zebrać wystarczającą ilość materiału, by zorientować się w szczegółowych tendencjach.

Nie ma ustalonej NP w połączeniach przyimka z formą przymiotnikową na *-a* typu z *cicha*. Przeważa tu pisownia rozdzielna, np. *z cicha*, *z daleka*, *z osobna*, *od dawna*, ale raczej łącznie piszą się *zdala*, *zwolna*, *spełna*.

W połączeniach typu *po polsku* też przeważa pisownia rozdzielna (chyba jest normą), ale łączna również się zdarzy, np. *popolsku*, *poniemiecku*.

W połączeniach przyimków z zaimkami ustaloną normę rozdzielną mają *dla czego* i *dla tego*, łączną natomiast *nadto*, *nadewszystko*, *po-czem*, *potem*, *zatem* i prawdopodobnie *przytem*, *przedtem* i *zaczem*. W połączeniach z *przez* brak normy: wahają się *przez to//przezto*, *przez co//przezco*, przy czym przeważają postaci *przez to* i *przezco*.

Wahają się też *napróżno//na próżno*, *naprzemian//na przemian*.

Pojedyncze wyjątki zupełnie odbiegają od norm pisowni dzisiejszej, np. *do póty*, *naczysto*, *po niżej*, *zachłodno*. Zwraca też uwagę częsta pisownia łączna wyrażen przyimkowych typu *odemnie*, *nademną*, *przedemną*, gdzie przyimek łączy się z *mnie*, *mną*. Normy brak, w każdym razie najpoważniejsze wahania występują przy przyimkach, *beze*, *nade*, *ode*, *pode*, *przede* i *przeze*, podczas gdy w połączeniach z *we*, *ze* wyraźnie góruje pisownia rozdzielna. Zupełnie wyjątkowo spotka się łącznie zapisane inne połączenia przyimka z zaimkiem osobowym, np. *znami*.

NT: zob. uwagi po punkcie c.

c. wyrażenia zaimkowe

NP: Mało materiału; zdaje się, że norma rozdzielna jest w *tem bar-dziej*, *tem samem*, a łączna w *coraz* i *tymczasem*.

NT do punktów a, b, c: Uzyskane informacje są dość ułamkowe, gdyż wprawdzie u różnych gramatyków spotyka się zestawienia wyrażen pisanych łącznie i rozdzielnie, ale w każdym źródle wymieniona jest inna grupa wyrazów. Ogólnie uderza skłonność do łącznego traktowania – wielu jeszcze nie całkiem zrośniętych wyrażen; spotykamy niejedno-krotnie szokujące nas propozycje, jak np. *podziśdzień* (u 3 gram.), *ztem-wszystkiem* (u 4 gram.), *doczego*, *tojest*, *takjest*. Owa tendencja do pi-sowni łącznej w NT nie jest w zgodzie z NP, co widać np. w wyrazach *dłaczego*, *dłatego*, których NP jest ustalona jako rozdzielna, większość gramatyków natomiast zaleca lub sugeruje łączną. Podobnie jest z pi-sownią wyrażen *to jest*, *tak jest*, które w NP zazwyczaj traktowane są rozdzielnie, wbrew wskazówkom gramatyków.

Informacje od najmniej 4 gramatyków uzyskano o następujących wyrażeniach (podane w ogólnie zalecanej ortografii): *dłaczego*, *dłatego* (4 proponuje łączną, 1 rozdzielną), *naco* (4 za łączną), *nadto* (6 za łączną), *natenczas* (4 za łączną), *popolsku//po polsku* itp. (5 za łączną, 4 za rozdzielną), *tojest* i *takjest* (5 za łączną), *wszerz* (3 za łączną, 1 za rozdzielną), *zatem* (7 za łączną), *ztemwszystkiem* (4 za łączną).

6. Wyrazy złożone

NP i NT jak dziś. Wyjątkowo spotka się osobliwą pisownię roz-dzielną, np. *zadość uczynienie*, *dwu letni*; wyjątkowo też zastosuje się pisownię łączną, tworząc nowy wyraz złożony, np. *panmłody*, spójnik *aże* (= *a że*).

VII. UWAGI O STANIE ORTOGRAFII W RĘKOPISACH

W porównaniu z drukami podstawową różnicą jest oczywiście to, że w rękopisach zależność i od NT, i NP jest mniejsza, z czego wynikają następujące cechy ortografii rękopisów:

1) duże różnice indywidualne; niektóre rękopisy stosują ortografię identyczną z ortografią druków, inne zaś różnią się — przynajmniej pod niektórymi względami — tak diametralnie, że trudno by było wskazać na jakąś przeciętną;

2) archaiczniejsza grafika, co się przejawia: a) w stosowaniu zarzucanego już w drukach tzw. długiego *s* (*/*), b) w stosowaniu archaicznych już znaków *cz*, *sż*, *rż* (dla *rz*), c) w stosowaniu starego systemu bezjotowego *y*—*i* w okresie, gdy w drukach system ten już zostaje zarzucony, d) w stosowaniu częstej pisowni łącznej różnych zupełnie nie zrośniętych wyrażen przyimkowych, np. *wmieście*, e) przede wszystkim w niedbałym użyciu kreski. Dokładne obliczenia wykazały, że przeciętne opuszczanie kresek nad *ś* *ź* *ć* jest w rękopisach o wiele częstsze niż w drukach, co zwłaszcza jaskrawo przedstawia się na początku wyrazu. Jeszcze w II podokresie zdarzają się rękopisy w większości wypadków nie kreskujące *ś* *ź* *ć*, podczas gdy w drukach ówczesnych sprawa ta jest zupełnie unormowana, a jeśli zdarzają się odchylenia, to (poza nielicznymi błędami drukarskimi) spowodowane są wahaniem wymowy, a nie ogólnym założeniem graficznym. To samo dotyczy kreskowania *ó* lub *é*, które w rękopisach nieraz jest zupełnie pomijane, podczas gdy druki zawsze starają się używać tych liter, dostosowując się do ustalonej NP i NT;

3) częstsze błędy ortograficzne, np. pewien rękopis z II podokresu stosuje wyłącznie *ch*, najwidoczniej nie uznając litery „samo *h*”;

4) mniejsze rozpowszechnienie form mających charakter teoretyczny, „papierowy”, propagowanych jednak przez gramatyków; oto słaby, prawie żaden jest zakres używania końcówki *-ymi*, *-imi* dla rodz. męsko-osobowego, podczas gdy w drukach formy te stosowane są mniej więcej na równi z *-emi*.

Różnice powyższe, jak widać, są raczej drugorzędne. Nie polegają na jakimś zasadniczo odmiennym traktowaniu problemów ortograficznych, a przede wszystkim dotyczą cechy czysto zewnętrznej, tzn. grafiki (archaiczne litery i kombinacje literowe, brak znaków diakrytycznych).

WYKAZ ŹRÓDEŁ DO BADANIA NP

Podokres I (1816—1820): F. Reuter, *Nauka doreczna o rolnictwie*. Lwów 1816. — P. Kotowski, *Historia starożytna*. Warszawa 1818. — J. Lelewel, *Dzieje starożytne*. Wilno 1818. — R. Markiewicz, *Początki fizyki*. Kraków 1819. — J. Muczkowski, *Powieści z Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 1820.

Podokres II (1834—1838): J. G. Elsner, *Krótką nauka praktycznego chodowania owiec*. Warszawa 1834. — A. Jełowicki, *O powstaniu*. Paryż 1835. — A. F. Adamowicz, *Nauka utrzymywania i ulepszania zwierząt domowych*. Wilno 1836. — M. Hauber, *Moje zbawienne godziny, czyli wzniesienie uczuć do Boga*. Kraków 1836. — „Magazyn Powieści dla Dzieci”, (Poznań) 1836, t. 1, z. 1—2; t. 3, z. 2. — Sz. Krawczykowski, *Przepis robienia octów*. Lwów 1837.

Podokres III (1851—1855): K. Antoniewicz, *Czytania świąteczne dla ludu naszego*. Oddz. 2. Kraków 1851. — K. Gaszyński, *Kontuszowe pogadanki i obrazki z szlacheckiego życia*. Paryż 1851. — J. N. Deszkiewicz, *Zbiór odpowiedzi recenzentom gramatyki języka polskiego w Rzeszowie 1846 r. wydanej*. Lwów 1853. — E. Felińska, *Siostrzenica i ciotka*. Wilno 1853. — T. Bojanowski, *Słowo Boże*. T. 3. Warszawa 1854. — „Szkółka dla Młodzieży”, *Pismo sześciotygodniowe wraz z dodatkiem literackim i artystycznym*, (Poznań) 1854, t. 5.

WYKAZ ŹRÓDEŁ DO BADANIA NT

S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*. [Wyd. 1]. Warszawa 1807—1814. — O. Kopczyński, *Poprawa błędów w ustney i pisaney mowie polskiej*. Warszawa 1808. — A. Feliński, *Przyczyny używanéj przez mnie pisowni*. W: *Pisma własne i przekładania wierszem*. T. 1. Warszawa 1816. — O. Kopczyński, *Grammatyka języka polskiego*. Warszawa 1817. — J. Śniadecki, *O ięzyku polskim*. W: *Pisma rozmaite*. T. 3. Wilno 1818. — M. Jakubowicz, *Grammatyka języka polskiego*. Wilno 1823. — J. Muczkowski, *Grammatyka języka polskiego*. Poznań 1825. — *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej*. Przez Deputacyą od Król. Towarzystwa Warsz. Przyjaciół Nauk wyznaczoną. Warszawa 1830. — R. Markiewicz, *Postrzeżenia względem pisowni polskiej*. W: „*Rozmaitości Naukowe*”, (Kraków) 1831, nr 3, s. 15—26. — A. Zajączkowski, *Grammatyka polska*. Warszawa 1831. — T. Kurhanowicz, *Grammatyka języka polskiego*. Wilno 1834. — T. Sierociński, *Grammatyka polska*. Warszawa 1839. — H. Suchecki, *Nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi*. Lwów 1848. — F. Żochowski, *Mownia języka polskiego*. Warszawa 1852. — S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*. Wyd. 2. Lwów 1854—1860.

Przeglądnięto w Bibl. Jagiellońskiej rękopisy: 4342, 4995, 5685, 5687, 5884.

WYKAZ SKRÓTÓW

Dep. = *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej*
 Linde I = wyd. 1 *Słownika Lindego*
 Linde II = wyd. 2 *Słownika Lindego*

INDEKS WYRAZOWY

W indeksie nie zamieszczono form reprezentujących zjawiska stosunkowo bardzo rzadko spotykane oraz opuszczono te formy, które były cytowane w pracy tylko w związku z omawianiem faktów ortograficznych zachodzących w obrębie końcówek fleksyjnych (nie usunięto jednak *być*, *dać* itp., gdyż ich *-ć* było rozumiane przez współczesnych jako należące częściowo do tematu, co spowodowało pewne konsekwencje w ortografii tych bezokoliczników). Z podobnych względów nie wciągnięto też do indeksu poszczególnych form wymienionych w rozdz. V i VI 1, 2, 3.

Wszystkie wyrazy w indeksie podane są w ortografii dziś obowiązującej. Liczby oznaczają strony artykułu.

a że	175	anioł	161
abstrakcyjny	171	armia	170, 171
aksamit	166	Azjata	171

bądź	167	geometria	172
Beniamin	171	Gepidowie	172
bezpieczny	162	Germani	172
biec	167	gest	172
bieda	160	gramatyka	170
biotyka	171	gryźć	169
boski	168	grzech	160
bronić	161		
burzliwy	165	ilość	166
but	166	ingredience	171
być	167	inny	166
bym, byś...	173		
chrześcijanin	171	jaje, jaj	166
coraz	175	jeść	167
cztery	160	jeśli	169
		jeździec	163
dać	167		
diabeł	170, 171	klasa	170
diament	171	klej	160
dłaczego	175	kłaść	167
dłatego	175	kłuć	166
dłuto	166	kolator	170
do czego	175	komunia	170
dojrzyć	163	komunikacja	170
dojść	161	kościół	160
dopóty	175	królestwo	169
dorożka	161	ksiądz	166
dowódca	169	książę	166
dowództwo	168	księga	166
drażnić	164		
w Dreźnie	163	lec	167
druk	166	lenistwo	169
drzemać	160	leżać	169
drzeć, drżało	165	Lidyjczyk	171
dzięcioł	161	linij (dop. l. mn.)	171
dźwięk	162	logika	172
dzwigać	162	ludzki	168
		luźny	166
Egipcjanin	170, 171	mapa	170
egipski	168	masa	170
ewangelia	172	materiał	171
		mezalians	171
fiołkowy	171	mężczyzna, -źni	163, 170
fizjologiczny	171	milion	171
flota	170	ministerium	171
francuski	168	młodszy	161
		mnie, mną (w wyrażeniach przyimkowych)	175
gderać	160	mogli (cz. przeszły)	161
generał	172	móc	167
geografia	172		

mój, moim	166	podniosła (cz. przeszły)	161
myśliwski	169	podniósłszy	160, 161
		poezyj (dop. l. mn.)	171
na co	175	ponad	174
na czysto	175	poniżej	175
na dół	174	pośredni	163
na górę	174	potem	175
na koniec	174	poza	174
na krok	174	poziomka	161
na ostatek	174	pójść	167
na próżno	175	późny	160, 161
na przemian	175	praski	168
nade wszystko	175	prawodawstwo	169
nadto	175	pretekst	166
naokoło	174	prośba	169
naprzód	174	prośb (dop. l. mn.)	160, 161
nareszcie	163	próba	160, 161
natenczas	174, 175	pruć	166
niderlandzki	168	przedtem	175
nie (w połączeniach)	173	przez co	175
nieświeski	168	przez to	175
niezmiernie, -y	162	przy tym	175
niósł (cz. przeszły)	160	(nie)przyjaciół, -mi	160, 161
niski	168	przywiodła (cz. przeszły)	161
nucić	166	pułk	166, 167
nuta	167		
		racja	170, 171
obojga (dop.)	161	racjonalny	171
ocembrować	170	regestr	172
od dawna	174	religijny	171
odpowiedzieć	163	rewolucja	170
odwrót	160	rondel	170
oficer	170	rozciągnąć	163
ogół, ogólny	166	rozdzielić	163
pasmie (cel., miejsc. l. poj.)	163	rozkosz	167
ołtarz	161	rozlać	163
on	161	rozpocząć	167
ostrożny	161, 162	rozpusta	167
		rozstrzygnąć	167
padół	160	różny	165
pańszczyźniany	163	rządca	169
piśmie (cel., miejsc. l. poj.)	162		
patriarcha	171	sąsiad	170
patrycjusz	171	sąsiedztwo	168
pierwszy	160	schodzić	168
piśmie (cel., miejsc. l. poj.)	162	Serwiusz	171
płukać	166, 167	sięść	167
po czym	175	skazany	169
po dziś dzień	175	skarż, skarżyć	165
po niemiecku	174	skąd	168
po polsku	174, 175		

specjał	171	środkowy	157
spichlerz	162	śród	169
spiczasty	162	śruba	164, 166, 167
spieszny	162	śrut	164, 166
spieszyć	162	świeży	162
spojrzeć	161	świętokradzki	168
spomiędzy	174		
sprzysięgać	168	tak jest	175
stąd	168	też	160
stempel	170	też (part.)	174
stosowny	161	tętent	170
struna	166, 167	tłuc	166
strzec	167	tłumaczyć	166, 167
substancyj (dop. l. mn.)	171	tłumok	166, 167
suma	170	to (part.)	174
Syjon	171	to jest	175
szabat	170	tryumf	171
szczególny	166	tutejszy	160
szkło	164	tym bardziej	175
szlachetny	164	tym samym	175
szlak	164	tymczasem	175
szloch	164	tyran	170
szpieg	164		
szpik	164	ubóstwo	168
szpilka	164	ujarźmić	165
szpinak	164	ujrzyć	163
szpital	164	użyźnić	163
sztrasburski	168		
		w głębi	174
ściągnąć	163, 168	w górę	174
ściec	163	w końcu	174
ściek	163	w tyle	174
ściekać	168	warchoł	161
ścieśnić	168	węgorz	161
ścisnąć	163	wibracyj (dop. l. mn.)	171
ślad	164	wiejski	160
ślaz	164	wierzchoł	161
Śląsk	164	wieźć	169
śle, ślesz...	164	wiózł (cz. przeszły)	160
ślub	164	wiśnia	164
śpi (3 os.)	162	władca	165
śpiący	162	władztwo	168
spichlerz	162	wobec	174
spiczasty	162	Wogezy	172
spieszny	162	wojsko	161
spieszyć	162	wówczas	174
śpiew	162	wprawdzie	174
śpiewać	162	wreszcie	163
środa	157, 163	wskazać	169
środek	163	wskazówka	169

wspierać	162	z tyłu	174
wspólny	169	z tym wszystkim	175
wszerz	175	z wierzchu	174
wśród	169	za chłodno	175
wtenczas	174	za czym	175
wycieńczyć	170	zatem	175
wyjeżdżałem	165	zdrowszy	161
wyjrzeć	163	zez	160
wymowność, -ny	161	ziębić	170
wynalazca	168	zistoczony	166
wynalazki	168	zwierciadło	162
wyspiarz	162	zwierzę	160, 162
wzbogacić	169	zwolna	174
wzejść	169	zwycięstwo	168
wzmocnić	169	zwycięzca	168
wzrosnąć	169		
		żrebię	163
z cicha	174	żrenica	163
z dała	174	źródło	163
z daleka	174		
z dołu	174	żmija	164
z góry	174	żołnierz	160
z osobna	174	żywiół	161
z pełna	174		